

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ

ΜΙΚΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ
η ζωή μου

«Η μουσική είναι μία μαρτυρία που απευθύνεται σε όλους τους ανθρώπους... Την εμπιστεύομαι. Εμπιστεύομαι την αλήθεια της. Για μένα είναι μία ανάγκη, είναι ο λόγος ύπαρξής μου. Είμαι ένας συνθέτης και τίποτ' άλλο. Είμαι ένας συνθέτης που κάνει το καθήκον του ως πολίτης. Τίποτ' άλλο...»

Μίκης Θεοδωράκης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ του Τζακ Λανγκ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ του Γιώργου Αρχιμανδρίτη	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Η ανακάλυψη της αρμονίας	17
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Παιχνίδια για μικρούς – Παιχνίδια για μεγάλους	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Η μουσική στην εξορία	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Μουσική παιδεία	47
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
Οδός Miromesnil	59
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ	
Το χρέος	71

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ	
Αντίστροφη μέτρηση	83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ	
Το νερό	93
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ	
Μουσικοποιητική	115
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ	
Ήχος και σιωπή	139
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ	
Μετα-πολιτεύσεις	157
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ	
Εξηγήσεις	175
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ	
Μία άλλη Ελλάδα	191
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Ένας σοσιαλιστής φίλος	207
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΠΕΜΠΤΟ	
Νεκρή εποχή	229
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ	
Μύθος και ουτοπία	243
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	263
ΣΥΝΝΕΤΕΥΞΗ Μίκη Θεοδωράκη στον Γιώργο	
Αρχιμανδρίτη για τη γαλλική εφημερίδα <i>Le Monde</i>	273
ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΙΚΗ	285

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΔΕ ΓΝΩΡΙΖΩ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ άλλη δύναμη πιο ισχυρή από τη δύναμη της δημιουργίας που επιστρατεύουν κάποιοι σπά-νιοι καλλιτέχνες, για να προκαλέσουν και να νικήσουν τον σκοταδισμό και τον ολοκληρωτισμό. Αυτή η ψυχική προδι-άθεση είναι μία ανεξάντλητη πηγή έμπνευσης για την πο-λιτική δράση. «Εσείς έχετε τα τανκς, εγώ τα τραγούδια μου»: ο Μίκης Θεοδωράκης κατάφερε να αλλάξει την πραγ-ματικότητα, αγκαλιάζοντας έτσι το όνειρο που πολλοί ψά-χνουμε ακατάπαυστα.

Πρόσφατα ακόμη, μας ένωνε στη μάχη του για μία ενω-μένη Ευρώπη. Το όνειρο της Ευρώπης των επιστημών και της τέχνης, των μεγάλων κοινωνικών κατακτήσεων, της δη-μοκρατίας και της ειρήνης. Το όνειρο της Ευρώπης των εργασιακών δυνάμεων και του πολιτισμού. Το όνειρο της Ευρώπης των λαών. Αυτό το όνειρο, που κυλά στις φλέβες του Μίκη Θεοδωράκη και του δίνει ζωή, χύθηκε για τους συνανθρώπους του στην παρανομία, στην εξορία, στη φυ-

λακή, στα βασανιστήρια, κι ενώθηκε με το ίδιο του το αίμα. Ικαρία, Μακρόνησος, νησιά μεταμορφωμένα σε κόλαση από τη βαρβαρότητα, άκουσαν τον άνθρωπο αυτόν να κραυγάζει. Κι όμως, από το βάθος του πόνου του η κραυγή του υψώθηκε, για να γραφτούν πάνω της οι νότες των μεγαλειωδών συνθέσεών του. Εναντία στον ναζισμό, ενάντια στον κάθε είδους φασισμό. Εναντία στις κατοχές, στις δικτατορίες, στους συνταγματάρχες που τον φυλάκισαν και πλήγωσαν βαριά μία από τις πιο πολύτιμες καρδιές στον κόσμο, την καρδιά του ελληνικού λαού, ο μεγάλος καλλιτέχνης εξάπέλυσε τα όπλα της μεγαλοφυΐας του. Εναντία σε κάθε απάνθρωπη φρίκη, αντέτεινε με ανήκουστο θάρρος τη δύναμη της τέχνης του, που κάθε της πτυχή γέννησε αριστουργήματα γεμάτα αγάπη για την ανθρωπότητα, πέρα από κάθε συμβιβασμό. Όπως το τόσο συγκινητικό *Μαουτχάουζεν*, που αναφέρεται στο Ολοκαύτωμα, ένα έργο αριστουργηματικό, τέλειο. Στην καρδιά του η ελληνική κληρονομιά, άπειρη και πολύτιμη για όλη την ανθρωπότητα, βρήκε τα πιο όμορφα σημάδια αναγνώρισής της.

Όπως πριν από μερικά χρόνια, στη Βόννη, όπου είχα πάει να προσφωνήσω έναν λόγο προς τιμήν του, έτσι και σήμερα νιώθω την καρδιά μου να πλημμυρίζει από συγκίνηση, όταν σκέφτομαι τη μέρα εκείνη που ήμασταν στη συναυλία που διηύθυνε ο Μίκης μετά την πτώση της Χούντας, με τη Μελίνα Μερκούρη και τόσους άλλους, που είχαν έρθει να εκφράσουν την ευτυχία τους για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τους βασανιστές της. Το φως του Μίκη Θεοδωράκη είχε νικήσει το σκοτάδι.

Στον φίλο του, Φρανσουά Μιτερράν, πρόσφερε τον Ύμνο του Γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος. Το Παρίσι, που τον είδε να δημιουργεί το μεγαλειώδες *Κάντο Χενεράλ*, τον έχει πάντα στην καρδιά του.

Στον άνθρωπο αυτόν, τον τόσο παθιασμένα ανθρώπινο, σε αυτόν τον καλλιτέχνη των αμέτρητων μελωδιών, σε αυ-

τόν τον ακούραστο αντιστασιακό που συνεχίζει να αγωνίζεται και για την ελληνοτουρκική φιλία, θέλω να αφιερώσω με τον δικό μου τρόπο τη μελωδία της ευγνωμοσύνης μου. Την ταπεινή μελωδία των χτύπων της καρδιάς μου.

Τζακ Λανγκ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΜΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗ είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική πορεία της νεότερης Ελλάδας. Σταθερά της συλλογικής και προσωπικής μας μυθολογίας, κρύβει στις πτυχές της έναν κόσμο πολύσημο, που απηχεί τις ανησυχίες και τις ελπίδες κάθε εποχής, τους προβληματισμούς και την ευαισθησία κάθε γενιάς που την ανακαλύπτει.

Η αναζήτηση του σταθερού πυρήνα της, καθώς και των στοιχείων εκείνων που της επιτρέπουν να μεταμορφώνεται και να εξελίσσεται μέσα στον χρόνο, αποτέλεσε την αφετηρία μιας σειράς συζητήσεων με τον συνθέτη, που στόχους είχαν να ψαύσουν τη βαθύτερη ουσία της ζωής και του έργου του, πέρα από ανεκδοτολογίες και αντιδράσεις περιστασιακές. Όχημα ο ίδιος ο λόγος του. Γυμνός. Να εκφράζει τις χαρές και τις θλίψεις του, τα οράματα και τους αγώνες του, τις σκέψεις και τα πάθη του, τη σχέση του με την κοινωνία, την ιστορία και την τέχνη. Εξηγήσεις, αισθή-

ματα, αναμνήσεις, κρίσεις και εξομολογήσεις αναπλάθονται με το σώμα των λέξεων, με τον μύθο, όπως έλεγαν οι αρχαίοι, ως λόγο.

Αποστάλαγμα των συζητήσεων αυτών ένας μονόλογος, ένας πίνακας ιμπρεσιονιστικός, όπου κάθε λέξη είναι μία κουκκίδα χρώματος, μία ψηφίδα φωτός στην ανασύνθεση της ζωής και του έργου ενός ανθρώπου που, για να ολοκληρώσει τη φιλοσοφία του, έπρεπε να αναρωτηθεί: «Πού ζω; Πώς ζω; Είμαι μόνος μου; Είμαι ένα τέρας μοναξιάς; Ή ζω σε μία πατρίδα η οποία με έκανε αυτό που είμαι;» Ο Μίκης Θεοδωράκης πλάστηκε με τις διηγήσεις του πατέρα του, την ιστορία, τις επαναστάσεις και τους πολέμους. Σχηματίσθηκε με τα όνειρα. Για να γίνει αυτός που είναι, έπρεπε να φτάσει στα όριά του. Και όριό του συχνά ήταν ο θάνατος. Θα μπορούσε ίσως να είχε ακολουθήσει μονοπάτια λιγότερο δύσβατα. Δε θα ήταν όμως αυτός. Κι αυτός που είναι, πέρα από πολεμικές και αντιπαραθέσεις, ενσάρκωσε τις ελπίδες ενός ολόκληρου λαού και δεν έπαψε να μας υπενθυμίζει πως κάθε στιγμή και κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες μπορούμε να σκεπτόμαστε ελεύθερα, να τραγουδάμε και να ελπίζουμε.

Ο Μίκης Θεοδωράκης σε πρώτο πρόσωπο...

Γιώργος Αρχιμανδρίτης

Η ανακάλυψη της αρμονίας

Η μουσική ήταν πάντα ο πυρήνας της ζωής του Μίκη Θεοδωράκη. Η μουσική και η Ελλάδα. Η αγάπη του για τη μουσική έχει τις ρίζες της στην πλούσια μουσική παράδοση της Μικράς Ασίας και της Κρήτης, απ' όπου κατάγονται οι γονείς του. Στο σπίτι όλοι τραγουδούν, σε όποιο μέρος της Ελλάδας κι αν βρίσκονται. Γιατί η οικογένεια Θεοδωράκη ταξιδεύει πολύ. Ο πατέρας Θεοδωράκης, νομικός και υπάλληλος του κράτους, είναι οπαδός του Βενιζέλου. Κάθε φορά λοιπόν που ο Βενιζέλος ανεβαίνει στην εξουσία, παίρνει ευνοϊκή μετάθεση. Κάθε φορά όμως που μία άλλη κυβέρνηση ανεβαίνει στην εξουσία, η μετάθεσή του είναι δυσμενής. Έτσι, τα πρώτα δεκαεπτά χρόνια της ζωής του, ο Μίκης ζει έναν συνεχή ξεριζωμό. Γνωρίζει πολλές περιοχές της Ελλάδας και ανακαλύπτει σιγά σιγά τη μουσική της παράδοση. Η γιαγιά του, η οποία λατρεύει τη βυζαντινή μουσική, συνοδεύει τις οικογενειακές περιηγήσεις με τις ψαλμωδίες της.

ΚΑΘΕΝΑΣ ΒΛΕΠΕΙ τα πράγματα όπως θέλει. Εγώ πίστευα πως ο κόσμος διέπεται από τους κανόνες της αρμονίας. Από μικρό παιδί κοίταζα τα αστέρια στον ουρανό. Κάποτε μου λέγανε ορισμένοι αστροφυσικοί: «Μην τα βλέπετε έτσι, γίνονται φοβερές θύελλες εκεί απάνω και το ένα αστέρι τρώει το άλλο. Καθώς γεννιούνται, προκαλούν καταστροφές, ανατινάζονται, πεθαίνουν...» Εγώ όμως έβλεπα έναν ουρανό γεμάτο αστέρια, έναν κόσμο που διέπεται από νόμους αναλλοίωτους. Αναρωτιόμουν πώς κρατιούνται σε απόσταση μεταξύ τους και διαγράφουν στο ηλιακό σύστημα τέλειες κινήσεις με ακρίβεια δευτερολέπτου. Τα αστέρια, η Γη και η Σελήνη κάνουν πολλαπλές κινήσεις. Κινούνται όλα μαζί και δε συγκρούονται. Μόνο οι διάττοντες κινούνται ακανόνιστα και μπορούν να εκραγούν. Ήταν η πρώτη φορά που συνειδητοποιούσα την ύπαρξη της αρμονίας.

Την αρμονία την ξαναβρήκα αποτυπωμένη στην Ακρόπολη, όταν, μικρό παιδί, την πρωταντίκρισα. Πολύ αργότερα, είχα την τύχη να κατοικήσω απέναντι απ' αυτό το θαύμα του ανθρώπινου πνεύματος. Όταν ήρθαμε στο σπίτι αυτό και είδα την Ακρόπολη, έμεινα έκθαμβος. Από κάθε

μέρος του βλέπει κανείς μία διαφορετική πλευρά της ομορφιάς. Απάνω όμως στην ταράτσα, όπου είναι το στούντιό μου, ζεις πραγματικά με την Ακρόπολη. Κι αναρωτιόμουν πώς θα μπορέσω να ζήσω με αυτή την ομορφιά, που με καταπλάκωνε και με απογοήτευε με το υπερβολικό της βάρος! Αλλά σιγά σιγά τη συνήθισα. Μου υπενθυμίζει καθημερινά πως οι νόμοι της αρμονίας υλοποιήθηκαν σε έργα

Με τον πατέρα του, Γιώργο Θεοδωράκη, στη Μυτιλήνη, το 1927.

τέχνης πρώτα από τους Έλληνες. Βλέπει κανείς πόσο διαφορετικά είναι τα έργα της Αιγύπτου, της Βαβυλωνίας ή ακόμα και τα είδωλα της προ-Αμερικανικής περιόδου, που έχουν άλλους κανόνες ομορφιάς. Όλη η μεγάλη τέχνη της Ευρώπης βασίστηκε στους κανόνες της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Την αποθέωσή τους τη βρίσκουμε στις αρμονίες του Ικτίνου.

Την αρμονία τη βρήκα έπειτα στη μεγάλη ποίηση, στον στίχο, στη ρυθμική της ποίησης. Ο υπέρτατος λυρισμός της φαντασίας του ποιητή είχε κάτι το αρμονικό μέσα του, δεν ήταν τυχαίος. Κι εκεί, νομίζω, φαίνεται κι ο μεγάλος ποιητής. Όχι μόνο στην αρμονία της γλώσσας, αλλά και στην αρμονία των νοημάτων και των αισθημάτων.

Όσο για τη μουσική αρμονία, την ανακάλυψα σε ηλικία αρκετά μεγάλη, γιατί μέχρι τη δεύτερα ή τρίτη δημοτικού η μουσική που ακούγαμε ήταν μονοφωνική.

Στο σπίτι άκουγα συχνά βυζαντινή μουσική, διότι η γιαγιά μου, που έμενε μαζί μας, είχε κάνει το δωμάτιό της

Η οικογένεια Θεοδωράκη με φίλους, στη Μυτιλήνη, το 1928.

εκκλησία. Έφαλλε μάλιστα η ίδια. Ήταν πολύ θρήσκα. Είχε ένα θυμιατό κι έκανε κανονική λειτουργία. Πήγαινε κι η θεία μου κι η μητέρα μου και τραγουδούσαν όλες μαζί βυζαντινά. Ήταν περίεργο το άκουσμα των τριών γυναικείων φωνών. Περίεργο, αλλά ευχάριστο. Ο πατέρας μου πάλι, στο τραπέζι, όταν έπινε και τον έπιαναν τα κέφια του, τραγουδούσε ριζίτικα, κρητικά, δωρικά. Και φυσικά υπήρχαν και τα τραγούδια της εποχής, τα ταγκό, τα φοξ τροτ από την Αμερική, τα οποία δε μου έκαναν πολλή εντύπωση. Πιο πολύ παρακολουθούσα πώς τα χόρευαν.

Υπήρχε ένας πολιτισμικός πλούτος στην οικογένειά μου λόγω των διαφόρων τόπων καταγωγής μας. Εγώ γεννήθηκα στη Χίο. Όταν ήμουν σαράντα ημερών, πήγαμε στη Λέσβο. Εκεί ζήσαμε πολύ ωραία χρόνια. Το καλοκαίρι νοικιάζαμε ένα εξοχικό σπίτι κοντά στη θάλασσα, λίγο έξω από τη Μυτιλήνη, στη Βαριά. Κατέβαινες την κατηφόρα, έπειτα περνούσες έναν χωματόδρομο και μετά η θάλασσα – η χαρκτηριστική ωραία θάλασσα της Μυτιλήνης με τα μαύρα

Πρωτομαγιά στο νησί των Ιωαννίνων, το 1932.

φύκια και τα λιθάρια. Απέναντι ήταν η Μικρά Ασία. Το πέλαγος εκεί έχει υπέροχο χρώμα. Είναι γαλάζιο βαθύ. Καμιά φορά εμφανιζόταν από τη δεξιά πλευρά ένα επιβατηγό πλοίο, κάτασπρο, πήγαινε στη Μυτιλήνη κι έφευγε πάλι. Αυτό το πλοίο, το «Αλμπέρτα» –θυμάμαι ακόμη τ' όνομά του ύστερα από εβδομήντα χρόνια–, ήταν κάτι το μαγικό. Η θάλασσα ήταν κάτι το μαγικό. Η ομορφιά αυτή με πλήγωνε. Όταν βλέπεις κάτι πολύ ωραίο, αισθάνεσαι μία μαχαιριά μέσα σου. Ίσως ο άνθρωπος να είναι σαν ένα πεύκο που, όταν το μαχαιρώσεις, θα βγει ρετσίνι. Σαν ένα πεύκο ένιωθα κι εγώ, αλλά οι μαχαιριές οι δικές μου ήταν από την πολλή ομορφιά.

Η μητέρα μου ήταν δεκαοκτώ χρονών όταν με γέννησε και ο πατέρας μου είκοσι πέντε. Οι θείοι και οι θείες μου ήταν κάτω από τριάντα. Καταλαβαίνεις τώρα τι ατμόσφαιρα επικρατούσε εκεί. Όλοι ήταν ξεκληρισμένοι από τη Μικρά Ασία, που την έβλεπαν απέναντι, αλλά ήταν νέοι. Και στην εξοχή το μόνο που έκαναν ήταν να τρώνε καλά, να κάνουν μπάνιο και να χορεύουν. Τότε μου είχε φέρει ο θείος μου από την Αλεξάνδρεια έναν φωνόγραφο· κι εγώ, παρότι μικρός, είχα μάθει να τον κουρδίζω, κι επειδή τον κρατούσα, νόμιζα ότι εγώ τους κάνω να χορεύουν. Κι αυτό ήταν κάτι το μαγικό. Τα ζευγαράκια χόρευαν τον έναν χορό μετά τον άλλον και μου έλεγαν: «Βάλε φοξ τροτ! Βάλε βαλς!» Το βράδυ κοιμόμασταν στρωματσάδα κι εγώ κοιτούσα τον ουρανό κι άκουγα τον πατέρα μου να μιλά για τα αστέρια.

Ήταν ωραία χρόνια. Αργότερα, όταν πήγα στην Κεφαλονιά, άρχισα να νιώθω μοναξιά. Αλλά ήμουν πολύ μικρός και δεν καταλάβαινα γιατί. Γύριζα στο σπίτι στενοχωρημένος, γιατί ήθελα να παίζω με τα άλλα παιδιά, αλλά αυτά με έβλεπαν σαν ξένο. Μιλούσα βαριά, ηπειρώτικα, γιατί προηγουμένως είχαμε ζήσει για δύο χρόνια στα Γιάννενα. Η προφορά ήταν πολύ διαφορετική από τη μία περιοχή

στην άλλη. Όταν φύγαμε από την Κεφαλλονιά και πήγαμε να ζήσουμε στην Πάτρα, μιλούσα μελωδικά. Κάθε φορά που πηγαίναμε σε έναν τόπο διαφορετικό, τα παιδιά ενο-

Οι γονείς του Μίκη, Γιώργος και Ασπασία, στον συνηθισμένο τους περίπατο στην Κρήτη, το 1950.

χλούνταν από την προφορά μου. Τα παιδιά, άμα μιλάς διαφορετικά, ξινίζουν τα μούτρα τους. Δεν μπορούσα να το ανεχθώ.

Αυτό όμως που ήταν πολύ βαρύ για μένα, ήταν η πρώτη μου αυτοεξορία. Ήμουν μεγάλος πια, είχα τελειώσει τη δευτέρα γυμνασίου, όταν πήγαμε στον Πύργο. Και τότε ψήλωσα απότομα – μέσα σε δύο χρόνια έγινα αυτός που είμαι σήμερα. Την εποχή εκείνη τα παιδιά ήταν πιο κοντά. Μόνο εγώ ήμουν τόσο ψηλός κι αδύνατος σαν σκιάχτρο. Ήταν καλοκαίρι όταν πήγαμε από την Πάτρα στον Πύργο και, αφού δεν είχαμε σχολείο, όλα τα παιδιά ήταν εξοχή. Εγώ ήμουν μόνος με την οικογένειά μου. Θυμάμαι ακόμη την πρώτη βόλτα που κάναμε στην πλατεία με τη μητέρα μου και τον πατέρα μου. Με κοίταζαν όλοι με τέτοιο τρόπο, που πλέον δεν ξαναβγήκα έξω, γιατί ντρέπηκα.

Οι γονείς μου πήγαιναν στη θάλασσα με ένα τοπικό τρενάκι πολύ ωραίο, τον «Κωλοσούρτη», που έκανε τη διαδρομή Πύργο – Κατάκωλο. Αργότερα πήγαινα κι εγώ μαζί τους, αλλά εκείνο το καλοκαίρι έμενα μόνος στο σπίτι με το βιολί μου. Έτσι έγινα συνθέτης. Ανακάλυψα τις κλίμακες κι άρχισα να γράφω τα πρώτα μου τραγούδια.

Στην Πάτρα είχα πάει στο Ωδείο κι έκανα μαθήματα βιολιού. Για να τελειοποιηθεί κανείς στο βιολί και να παίζει καλά, πρέπει να πάει τουλάχιστον πέντε με έξι χρόνια στο Ωδείο. Εγώ στον δεύτερο χρόνο έπαιζα μόνο τις κλίμακες και γρατσούνιζα τις χορδές του. Ο ήχος του δε μου άρεσε και άρχισα να το μεταχειρίζομαι σαν κιθάρα. Μετά, όταν έκανα τραγούδια, χρησιμοποιούσα το δοξάρι για να μου κάνει σεκόντο. Εγώ τραγουδούσα κι έκανα τις άλλες φωνές με το βιολί. Το 1938 ήμουν δεκατριών χρονών κι έγραφα μερικά από τα καλύτερά μου τραγούδια, τα οποία χρησιμοποίησα πολύ αργότερα σε ώριμα έργα μου και προπαντός στις όπερές μου, γιατί, αν και πέρασαν πολλές δεκαετίες, έβρισκα ότι υπήρχε μεταξύ τους μία μυστική

συγγένεια. Έτσι, εκείνο το καλοκαίρι έγραφα ώρες ατέλειωτες μουσική. Το φθινόπωρο πήγα στο σχολείο και σιγά σιγά προσαρμόστηκα. Τον επόμενο χρόνο όμως φύγαμε για την Τρίπολη, όπου επαναλήφθηκε ακριβώς η ίδια ιστορία – διακοπές, ψηλός, περίπατος, στο σπίτι μέσα. Ευτυχώς, όταν πια αρχίζει το σχολείο, κάνεις αμέσως παρέες και προσαρμόζεσαι.